

Dying for Economic Independence: The "Issue" and "Concept" of "Independence" from the Perspective of a Khorasani Mullah in the Qajar Era

Nayere Dalir*

Hamzeh Nejati Arani**

Abstract

"Independence" in the Qajar era, due to the encounter with the two phenomena of "colonialism" and "modernity", became one of the fundamental biopolitical issues and intellectual challenges of Iranian society. Therefore, Shiite scholars, to defend Iranian independence, proposed a specific system of thought that was rooted in the rules of Islam and influenced by the three principles of "Dar al-Islam and Dar al-Kufr", "the rule of negating the mustache", and the principle of "preserving the testicles of Islam." The issue addressed in this article is "independence" from the perspective of religious modernism in the Qajar era, with an emphasis on the opinions and actions of Akhund Khorasani. The question of the present research is to examine the historical events that made the issue of independence problematic in his thought, as well as how he understood this concept and his ideological system and instructions for realizing independence, considering the requirements of the turbulent pre- and post-constitutional era. The research, using a historical explanation method, proposes the hypothesis that Akhund Khorasani, regarding the religious foundations of independence, viewed the principle of "preserving the testicles of Islam" with a more comprehensive view than other jurists and paid

* Associate Professor, Department of Political History, Faculty of Iran History, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS), Tehran, Iran, N.dalir@ihcs.ac.ir

** PhD Candidate of Iranian History, Faculty of Iran History, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran (Corresponding Author), qoghnos.ir@gmail.com

Date received: 06/09/2025, Date of acceptance: 20/09/2025

detailed attention to the political, economic, and cultural dimensions of independence in his thought process. He engaged in political and social action through three approaches: inspiration, support, guidance, and direct and pragmatic intervention, all aimed at addressing the issue of independence in his era. Other findings show the formulation of a modernist religious approach to the concept of "independence" from the perspective of Akhund Khorasani, as one of the prominent and leading modernist scholars in the Qajar era, whose special attention to "economic" independence can be called a martyr on the path to independence.

Keywords: Independence, Khorasani cleric, constitutionalism, economic independence, religious modernism.

Introduction

What made the concept of "independence" in Iran problematic was the encounter with the phenomenon of "colonialism" and the "modern" world. With the beginning of the Iran-Russia wars and the threat to Iran's independence, Islamic scholars and elites set out to find a solution to this issue, each explaining the issue of independence from their own perspective. In the Qajar era, two different responses were presented to the issue of Iran's independence and self-sufficiency: one response was given by the modernist movement, and based on it, this movement considered Iran's growth and progress to be dependent on abandoning tradition and religion, denying independence and self-reliance, and then being absorbed into the West; and the other response was presented by religious scholars and intellectuals, based on which not only the sublime and progressive teachings of Islam were considered the secret of the country's progress, but also the necessity of independence and self-reliance was insisted on.

Materials and Methods

To study the genealogy of the concept of independence in his thought, the genealogy of this concept in religious thought will be examined, and which of the approaches of religious thought to the issue of independence is his concern will be examined. The research method is the historical explanation method and the conceptual history approach. This approach tries to show how concepts have been formed, transformed, and what impact they have had in different societies or periods. (Koselleck, 2004, 75) Analyzing the semantic developments of concepts in different historical,

cultural, or social contexts and comparing their developments reveals the course of historical evolution based on the conceptual approach.

Discussion and Results

Independence in the thought system of Akhund Khorasani finds meaning within the framework of religious discourse. Considering his life in the era of confrontation between tradition and modernity, his mental knowledge system has been influenced by these two main epistemes. Although he is trying to present new interpretations of religion and its conceptual system as a religious modernist. In the context of the issue and concept of independence, which is the great challenge of the Qajar era with the world outside itself; he also pays attention to the political, economic and cultural dimensions of independence by utilizing the main components of religious thought regarding independence, especially the issue of "preserving the testicle of Islam", with a more comprehensive view than other jurists. Akhund Khorasani emphasized the necessity of institution-building, legislation, and people's participation through the National Consultative Assembly. While referring to the issue of independence in his letters, he considers this issue to be one of the most important obligations, one of the rational obviousness, one of the duties of the general public, and its realization is a source of wealth and liberation from poverty. He considers the necessities of achieving independence to include legislation, the correct implementation of the law, the importance of solidarity and unity, education, the creation of structures such as banks and military schools, and the establishment of a republican system. He pursued independence within the framework of the constitutional system by limiting the power of the Shah and confronting the interference of Russia and England. These differences in his approach compared to other scholars are influenced by the historical conditions in which he lived. The set of actions and behavior of the Khorasani cleric confirms his beliefs and opinions on the subject of independence in a way that his character and views were completely in harmony, to the extent that he sacrificed his life for the sake of achieving Iran's economic independence and the constitutional ideal.

Conclusion

The second answer also contained another principle, which was the possibility of selectively utilizing Western experiences, of course, based on Islamic rulings and values, which were explicitly proposed by religious scholars and intellectuals. What

is important is the test of the truth and effectiveness of these two answers in relation to the events of the Qajar era. The debates surrounding the issue of independence in the present era are also reproduced and updated from the same past debates. Therefore, it is necessary to identify its ideological and historical roots. The concept of "independence" was at the center of intellectual conflicts during the Constitutional era, and the scholars of that era, relying on the foundations of Shiite jurisprudence, offered different definitions and solutions for its realization. The mainstream of constitutionalism, led by great scholars such as the cleric Mullah Mohammad Kazem Khorasani in Najaf and his Iranian associates, considered constitutionalism not only contrary to Islamic law but also the only political system capable of preserving Iran's independence, dignity, and territorial integrity against the onslaught of colonialism and tyranny. This view was in contrast to the views of both the legalist and neutral scholars.

Bibliography

- Afshar, I. (1368). *Qabaleh Tarikh*. Tehran: Talaye. [In Persian].
- Ansari, M. (1375). *Al-Makasib* (Vol. 3). Tabriz: Lithograph. . [In Persian].
- Al-Hasani, S. (1387). *Naqsh-e Olama-ye Shia dar Royarouyi ba Este'mar* (M. Baher & S. Tabaraian, Trans.). Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies. [In Persian].
- Abrahamian, Y. (1377). *Iran beyn-e do Enqelab* (A. Golmohammadi & M. E. Fatahi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].
- Beheshti Seresht, M. (1380). Olama va Ultimatum-e Ros (1329 Q). *Pajouheshnameh Matin*, 3(13). [In Persian].
- Hatami, H., & Aghajari, S. H. (1393). Kavoshi Tarikhi dar Mafhoom va Tavor-e Ma'nayi Beyzat al-Islam. *Faslnameh Motale'at Tarikh-e Islam*, (21). [In Persian].
- Haeri, A. (1360). *Tashayyo va Mashrootiyat dar Iran*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Hilli, Allameh (1414 Q). *Tadhkirat al-Fuqaha* (Vol. 1, p. 456). Qom: Al al-Bayt Institute. [In Arabic].
- Hilli, Muhaqqiq (1408 Q). *Sharaye' al-Islam fi Masa'il al-Halal wa al-Haram* (Vol. 1). Qom: Esteghlal Publications. [In Arabic].
- Khomeini, R. (1421 Q). *Kitab al-Bay'* (1st ed.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic].
- Rajabi Davani, M. H. (1395). *Maktoubat va Bayanat-e Siyasi va Ejtemaei Olama-ye Shia-ye Dore-ye Qajar* (Vols. 1-4). Tehran: Ney. [In Persian].
- Tabriz Anjuman Newspaper. (1324 AH). Issue 1, Issue 35, 11 Dhu al-Hijjah. [In Persian].
- Isfahan Anjuman Newspaper. (1326 AH). Issue 2, Issue 8, Saturday 5 Muharram. [In Persian].

411 Abstract

- Habl al-Mateen Newspaper. (1337 AH). Issue 16, Issue 33, 22 Safar. [In Persian].
- Habl al-Mateen Newspaper. (1326 AH). Issue 16, Issue 9, 17 Shaban. [In Persian].
- Majles Newspaper. (1325 AH). Issue 182. [In Persian].
- Majles Newspaper. (1326 AH). Issue 2, Issue 52, Wednesday 16 Muharram. [In Persian].
- Mozaffari Newspaper. (1325 AH). Issue 6, Issue 21, 14 Jumadi al-Thani. [In Persian].
- Al-Rahimi, A. (2012). History of the Islamic Movement in Iraq 1900-1924. Translated by Jafar Dilshad. Qom: Bostan Kitab. [In Persian].
- Soltani, M. A. (2007). Documents of the Constitutional Movement in Kermanshah. Institute for Research and Development of Humanities. [In Persian].
- Sharifkashani, M. M. (1362). Incidental Events in the Modern Era. Publication of the History of Iran. [In Persian].
- Sheikh Mufid. (1413 AH). Al-Muqna'a. Sheikh Mufid World Congress. [In Arabic].
- Safipour, A. R. B. A. K. [Bita]. Muntahi al-Arb in the Arabic Language, Vol. 1. Tehran: Sanai Library. [In Persian].
- Minutes of the National Assembly's Proceedings. (1329 AH). Second Volume, 11 Dhu'l-Qada', Session 270. [In Persian].
- Tusi. (1387 AH). Al-Mabsut in the Imamiyyah Fiqh, Vol. 2. Tehran: Al-Muktab al-Murtazawiyah Publications. [In Arabic].
- Ameli Jabe'i, Z. B. A. (Shahid Thani). (1399). Al-Rawdha al-Bahiyyah in the Explanation of al-Lama'ah al-Damasqiyyah. Dar al-Tafsir. [In Arabic].
- Alidoost, A. (1383). The Rule of Negation of the Sabil. Journal of Articles and Studies, No. 7. [In Persian].
- Fathi, N. (2011). Russia's Ultimatum and the End of the First Constitutional Government. Tehran: Alam Publishing House. [In Persian].
- Qomi, M. A. (1992). Jame'e-e-Ishtaat, edited by Morteza Razavi, Vol. 1. Tehran: Kayhan. [In Persian].
- Qochani, Aqanajafi. (1999). Hayat-e-Islam fi Ahval Aye' al-Mulk al-'Alam, edited by R. A. Shakiri. Tehran: Haft. [In Arabic].
- Kadivar, M. (2007). The Place of Religion and People's Rights in the Constitutional Government from the Perspective of Akhund Khorasani. Shahrivar Religious Journal, No. 8. [In Persian].
- Kadivar, M. (1387). Siyasatnameh Khorasani. Tehran: Kavir. [In Persian].
- Kermani, N. A. (1387). Tarikh-e Bidari-ye Iranian. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Kasravi, A. (1356). Tarikh-e Mashruteh-ye Iran. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Kasravi, A. (1371). Tarikh-e Hejdah Saleh-ye Azerbaijan, Vol. 1. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Kafa'i, A. (1395). Margi Dar Noor. Tehran: Zavvar. [In Persian].
- Mokhtari Esfahani, R. (1378). Zendegani-ye Akhund Molla Mohammad Kazem . [In Persian].
- Khorasani. Mashhad: Bonyad-e Pajooheshha-ye Eslami. [In Persian].

- Moshar al-Dowleh, S. (1361). *Khaterat va Asnad-e Moshar al-Dowleh Sadegh*. Tehran: Nashr-e Ferdowsi. [In Persian].
- Modarres, S. H. (1369). *Khaterat-e Modarres*. Be Koshesh Ali Modarresi. Tehran: Nashr-e Haftah. [In Persian].
- Mollayi Tavani, A. (1404). *Enqelab-e Mashruteh Jonbesh-e Azadi Khahi-ye Iran*. Tehran: Nashr-e Salees. [In Persian].
- Malekzadeh, M. (1373). *Tarikh-e Enqelab-e Mashrootiyat-e Iran*. Tehran: Elmi. [In Persian].
- Mousavi Bojnourdi, S. M. (1387). *Qavaed Fiqhiyeh*, Vol. 1. Tehran: Majd. [In Persian].
- Encyclopedia of Political Science. (2011). *Independence*. Sage Publications.
- Donnelly, J. (2017). *Sovereignty and Independence*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/sovereignty/>
- Jackson, R. (2013). *Independence*. In Max Planck Encyclopedia of Public International Law.
- Johnson, M. (2012). *Concepts of Sovereignty and Independence*. Oxford University Press.
- Keohane, R. , & Nye, J. (2001). *Power and Interdependence*. Longman.
- Koselleck, R. (2004). *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*.
- Krasner, S. (1999). *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton University Press.
- Smith, J. , & Brown, A. (2014). *Independence*. In *Encyclopedia of International Relations* (pp. 101-104). Wiley-Blackwell.
- Wallerstein, I. (2004). *World-Systems Analysis: An Introduction*. Duke University Press.
- Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley.

جان باختگی در راه استقلال اقتصادی؛

«مسأله» و «مفهوم» «استقلال» از منظر آخوند خراسانی در عصر قاجاری

نیره دلیر*

حمزه نجاتی آرانی**

چکیده

«استقلال» در عصر قاجار با توجه به مواجهه با دو پدیده «استعمار» و «مدرنیته» از مسائل بنیادین زیست سیاسی و چالش‌های فکری جامعه ایران بدل می‌شود. از این رو، علمای شیعی برای دفاع از استقلال ایران به طرح نظام اندیشه‌ای خاصی می‌پردازند که ریشه در قواعد اسلام داشته و متأثر از سه اصل «دارالاسلام و دارالکفر»، «قاعده نفی سبیل» و اصل «حفظ بیضه اسلام» بوده است. مسأله مقاله حاضر «استقلال» از منظر رویکرد نوگرایی دینی در عصر قاجار با تأکید بر آراء و کنش آخوند خراسانی است. بررسی رویدادهای تاریخی که موجب مسئله‌مند شدن موضوع استقلال در اندیشه او گردید و نیز چگونگی فهم او از این مفهوم و نظام اندیشه‌ای و دستورالعمل‌های او برای تحقق استقلال با توجه به مقتضیات دوران پر تلاطم پیش و پساً مشروطه، پرسش پژوهش حاضر است. پژوهش با شیوه تبیین تاریخی این فرضیه را مطرح می‌کند که آخوند خراسانی در خصوص مبانی دینی استقلال، اصل «حفظ بیضه اسلام» را با نگاهی جامع‌تر از سایر فقها نظر کرده و در سیر اندیشه خود به ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی استقلال توجه مبسوطی دارد. او با سه رویکرد الهام بخشی، حمایت و هدایت و دخالت مستقیم و عملگرایانه نسبت به بسط موضوع استقلال در عصر خود کنش سیاسی و اجتماعی دارد. سایر یافته‌ها صورت‌بندی از رویکرد دینی

* دانشیار گروه تاریخ سیاسی، پژوهشکده تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران،
n.dalir@ihcs.ac.ir، ایران

** دانشجوی دکتری تاریخ ایران، پژوهشکده تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران،
ایران (نویسنده مسئول)، qoghnos.ir@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹

نوگرایانه به مفهوم «استقلال» از منظر آخوند خراسانی به عنوان یکی از علمای شاخص و پیش روی نوگرا در عصر قاجاری را نشان دهد که توجه ویژه وی به استقلال «اقتصادی» او را شهید راه استقلال می‌توان نامید.

کلیدواژه‌ها: استقلال، آخوند خراسانی، مشروطه، استقلال اقتصادی، نوگرایی دینی.

۱. مقدمه

امروزه رویکردها به مفهوم استقلال متفاوت است. گروهی از ملت‌ها برداشت خود از استقلال را با مفهوم انزواگرایی پیوند زده‌اند. از نظر این کشورها استقلال زمانی تحقق می‌یابد که یک ملت کمترین ارتباطات و مبادلات را با دنیای خارج داشته باشد و با اتکا به خود کلیه ابعاد زندگی را تنظیم و اداره نماید. از سوی دیگر طرفداران نظریه استقلال نسبی معتقدند دولت برخوردار از استقلال نسبی در صورت ناتوانی از تأمین نیازهای گوناگون کشور می‌تواند در بعد سیاسی، مستقل و در سایر ابعاد، وابسته بشود. اما هواداران نظریه نفی استقلال معتقدند که باگسترش ارتباطات، رشد سریع علوم و فنون، مسائل جامعه بشری آن چنان به هم پیوند خورده‌اند که عملاً مرزهای جغرافیای و تقسیم بندی منطقه‌ای و قاره‌ای معنا و مفهوم واقعی خود را از دست داده‌اند. لذا این موضوع یکی از موضوعات مورد دغدغه در جهان معاصر است.

آنچه موجب «مسئله‌مند» شدن مفهوم «استقلال» در ایران شد مواجهه با پدیده «استعمار» و دنیای «مدرن» بود. با شروع جنگ‌های ایران و روس و تهدید استقلال ایران، علمای اسلام و نخبگان به چاره‌جویی این مساله برآمدند و هر یک از منظر خود موضوع و مساله استقلال را تبیین کردند. در عصر قاجاریه، دو پاسخ متفاوت به موضوع استقلال و خود کفائی ایران ارائه شد، یک پاسخ که از ناحیه جریان نوگرا ارائه گردید، و بر اساس آن، این جریان، رشد و ترقی ایران را منوط به کنار گذاشتن سنت و دین و نفی استقلال و خوداتکایی و سپس هضم شدن در غرب می‌دانست؛ و پاسخ دیگر که از ناحیه علماء و روشنفکران دینی مطرح گردید که بر مبنای آن، نه تنها تعالیم متعالی و پیشروی اسلام رمز پیشرفت کشور دانسته می‌شد بلکه بر روی ضرورت استقلال و خوداتکایی نیز اصرار می‌گردید. پاسخ دوم یک اصل دیگر را نیز در بطن خود داشت و آن، امکان بهره‌گیری گزینش شده از تجارب غربی البته مبتنی بر احکام و ارزش‌های اسلامی بود که به صراحت از سوی علماء و روشنفکران دیندار طرح می‌شد. آنچه مهم است، محک حقیقت و

کارآمدی این دو پاسخ در قبال حوادث عصر قاجار است. مباحث حول موضوع استقلال در عصر حاضر نیز باز تولید و به روز شده همان مباحث گذشته است. لذا شناسایی عقبه های اندیشه ای و تاریخی آن ضرورت دارد. مفهوم «استقلال» در کانون منازعات فکری دوره مشروطه قرار داشت و علمای آن دوران، با اتکا به مبانی فقه شیعه، تعاریف و راهکارهای متفاوتی برای تحقق آن ارائه می دادند. جریان اصلی مشروطه خواهی، به رهبری علمای بزرگی چون آخوند ملا محمدکاظم خراسانی در نجف و همفکران ایرانی اش، مشروطیت را نه تنها مغایر با شرع، بلکه تنها نظام سیاسی قادر به حفظ استقلال، عزت و تمامیت ارضی ایران در برابر هجوم استعمار و استبداد می دانستند. این نگاه، در تقابل با دیدگاه علمای مشروطه خواه و نیز بی طرفان قرار می گرفت.

از منظر آخوند خراسانی و یارانش، نهادهای نوپای مشروطه اعم از قانون اساسی، مجلس شورای ملی، انجمن های ایالتی و ولایتی ابزارهای حقوقی و اجرایی ضروری برای نفی سلطه خارجی (نفی سبیل) و صیانت از «بیضة الاسلام» یا کیان ایران اسلامی بودند. به عبارت دیگر، مشروطه را تجلی عینی قاعده فقهی «نفی سبیل» در عصر جدید برای دفاع از تمامیت سرزمینی جهان اسلام می دانستند. این اندیشه های نظری، در بستر خشن رویدادهای تاریخی به عمل درآمد. هنگامی که محمدعلی شاه با پشتیبانی روسیه تزاری به مجلس حمله کرد و کشور وارد دوره «استبداد صغیر» شد، جنبش مقاومت مردمی و ایلی در سراسر ایران از تبریز به رهبری ستارخان و باقرخان که تحت تأثیر فتاوی و حمایت های معنوی علمایی مانند ثقة الاسلام تبریزی و متصل به شبکه مرجعیت خراسانی عمل می کردند تا فارس به رهبری صولت الدوله قشقایی و اصفهان و گیلان شکل گرفت. این مجاهدان، برای بازگرداندن مشروطه و دفاع از استقلال ایران می جنگیدند و خود را مجری فکر مرجعیت مشروطه خواه نجف می دانستند. فتح نهایی تهران توسط این نیروها، نقطه اوج عینیت یافتن اندیشه های استقلال طلبانه آخوند خراسانی در عرصه عمل بود. اوج آزمون فقه سیاسی خراسانی با صدور اولتیماتوم ۱۲۹۰ ش / ۱۹۱۱ میلادی روسیه تزاری به ایران فرا رسید. این اولتیماتوم که خواهان اخراج مستشاران مالی آمریکایی و تحکیم سلطه روسیه بر ایران بود، موج عظیمی از اعتراضات مردمی و مقاومت پارلمانی به رهبری جناح دموکرات های مجلس که خود را وام دار آخوند خراسانی می دانستند را برانگیخت. آخوند خراسانی در این مرحله، با ارسال نامه ها و تلگراف های متعدد و حتی صدور فتاوی جهاد، به صراحت دولت ایران را به رد اولتیماتوم و دفاع از استقلال کشور فراخواند. ایشان حتی

فراتر رفت و در اقدامی بی‌سابقه، طرح «مهاجرت کبری» را ریخت؛ برنامه‌ای که بر اساس آن علما و طلاب نجف به قصد ایران کوچ کرده و با حضور فیزیکی خود، مبارزه ضداستعماری را رهبری می‌کردند. این نقشه بلندپروازانه که نشان از عزم راسخ او داشت، ناگهان با مرگ مشکوک و نابهنگام وی در همان آستانه سفر خنثی شد. بسیاری، این حادثه را به دخالت قدرت‌های ذی‌نفع (روسیه و انگلیس) نسبت داده و او را «شهید راه استقلال ایران» خوانده‌اند. افزون بر مبارزه سیاسی و نظامی، مبارزه اقتصادی نیز در دستور کار بود. فتاوی‌ای مهمی مانند تحریم مالیاتی حکومت ظالم که توسط خراسانی صادر شد و نیز فراخوان‌های عمومی برای تحریم کالاهای روسی، پای زنان و مردان را به عرصه مبارزه غیرنظامی و دفاع از اقتصاد ملی کشاند. این اقدامات، جنبش استقلال‌خواهی را به یک نهضت تمام‌عیار ملی-مذهبی تبدیل کرد.

در نتیجه، می‌توان دریافت که اندیشه استقلال‌خواهی آخوند خراسانی، صرفاً یک بحث انتزاعی فقهی نبود، بلکه نظریه‌پردازی بود که مستقیماً بر بستر رویدادهای انقلاب مشروطه، استبداد صغیر و تجاوزات روسیه تزاری شکل گرفت و در عمل، الهام‌بخش و هدایت‌گر بزرگ‌ترین جنبش مقاومت میهن‌پرستانه آن دوران شد. تحلیل این ارتباط ارگانیک بین «نظریه فقهی» و «عمل تاریخی» است که عمق و اهمیت نقش او و همفکرانش را در تاریخ معاصر ایران آشکار می‌سازد. آنچه بطور خاص درباره دیدگاه خراسانی در ارتقای نقش عقل‌گفتنی است مباحث نظری وی نیست. خراسانی در عمل نقش عقل در اجتهاد و سیاست ورزی را ارتقاء بخشید. تأمل در اعلامیه‌ها و بیانیه‌ها و نامه‌ها و تلگراف‌ها و احکام سیاسی آخوند خراسانی نشان می‌دهد که او بیش از همگنان خود به «عقل» استناد کرده است. او برای اهداف سیاسی خود در کنار استناد به کتاب و سنت، توجیهات متعدد عقلی ارائه کرده است. (کدیور، ۱۳۸۷: ۹) آراء سیاسی خراسانی، قابلیت استخراج یک مکتب سیاسی را دارد. مکتب سیاسی خراسانی محصول نخستین مواجهه فقیهان مدرسه نجف با اندیشه تجدد و مردم‌سالاری است. در این مکتب، دوگانه‌های شریعت و مشروطیت، فقه و قانون، حقوق مردم و تکالیف الهی، سنت و تجدد در کنار هم پذیرفته می‌شوند؛ و استبداد و حکومت مطلقه در تعارض ذاتی با اسلام معرفی می‌شود؛ و اصول مشروطیت اظهر ضروریات اسلامیه در عصر غیبت، در حوزه‌ی سیاسی شناخته می‌شود. (کدیور، ۱۳۸۶، ۱۳)

بررسی جایگاه مفهوم «استقلال» در اندیشه سیاسی این عالم بزرگ عصر قاجار و راه‌های پیشنهادی او برای تحقق استقلال با توجه به مقتضیات آن عصر دغدغه اصلی این پژوهش است. جهت تبارشناسی مفهوم استقلال در اندیشه او به تبارشناسی این مفهوم در اندیشه دینی پرداخته خواهد شد و این‌که کدام یکی از رویکردهای اندیشه دینی به مسئله استقلال، دغدغه اوست؛ مورد بررسی قرار خواهد گرفت. روش تحقیق شیوه تبیین تاریخی و رویکرد تاریخ مفهومی است. این رویکرد می‌کوشد نشان دهد مفاهیم چگونه شکل گرفته‌اند، دگرگون شده‌اند و چه تأثیری در جوامع یا دوره‌های گوناگون داشته‌اند. (Koselleck, 2004, 75) تحلیل تحولات معنایی مفاهیم در بسترهای تاریخی، فرهنگی یا اجتماعی متفاوت و مقایسه تحولات آن‌ها، سیر تطور تاریخی را بر اساس رویکرد مفهومی آشکار می‌سازد. به‌رغم اینکه موضوع استقلال ایران یکی از موضوعات محل چالش در عصر قاجار است تاکنون پژوهشی جامع در موضوع جایگاه استقلال در اندیشه نخبگان این عصر انجام نشده است. مقاله‌ای با عنوان «اقدامات آخوند خراسانی برای دفاع از استقلال کشور» در مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی بزرگداشت آخوند خراسانی توسط علی حجتی تالیف شده است که به طور ویژه به اندیشه آخوند خراسانی می‌پردازد؛ اما موضوع استقلال دغدغه نویسنده نیست. مقاله «جایگاه آخوند خراسانی در مرجعیت زمان و رهبری دینی نهضت مشروطه» اثر امیرتیمور رفیعی و محمد وزین دیگر اثر پژوهشی است که به بررسی اندیشه سیاسی آخوند خراسانی می‌پردازد و مساله اصلی آن بررسی عملکرد سیاسی آخوند خراسانی می‌باشد. در این مقاله یکی از مولفه‌های اندیشه سیاسی ایشان را اهتمام به حفظ کیان مملکت اسلامی می‌داند. در کتاب سیاست نامه خراسانی کدیور، استقلال در پیوند با نفی استبداد داخلی تعریف می‌شود. او نشان می‌دهد که برای متفکران مشروطه‌خواه، حکومت مشروع، حکومتی است که مبتنی بر قانون و اراده ملت باشد، نه بر سلطه فردی.

با این اوصاف آنچه پژوهش حاضر تلاش دارد بدان متمرکز شود «استقلال» بمنزله یک «مفهوم» است که از منظر آخوند خراسانی به عنوان یک عالم دینی «نوگرا» صورت بندی‌ای از آن بر اساس آراء وی ترسیم می‌شود. آراء وی تحت تاثیر دو اپیستمه اصلی سنت و مدرنیته و بازتابی از رویارویی این دوگانه معرفتی قابل ایضاح است.

۱.۱ چهارچوب مفهومی؛ مفهوم استقلال

مفهوم استقلال همواره یکی از مفاهیم کلیدی در ادبیات سیاسی ایرانیان است. در دایره المعارف بزرگ اسلامی مفهوم استقلال این گونه توضیح داده شده است که استقلال عبارت است از قدرت دولت در اداره امور داخلی و خارجی خود، بدون جلب نظر دولت‌های دیگر. استقلال رابطه نزدیکی با حاکمیت دارد و کشور واجد حاکمیت دارای استقلال نیز هست و برعکس (دایره المعارف بزرگ اسلامی مدخل استقلال، ۱۳۹۹: ۸۵۷) «استقلال» یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در حوزه علوم سیاسی، روابط بین‌الملل، حقوق بین‌الملل و مطالعات توسعه است که محور اصلی تشکیل دولت‌های ملی و نظام بین‌المللی مبتنی بر کشورها را شکل می‌دهد. استقلال به معنای امکان و حق یک کشور برای اداره امور داخلی و خارجی خود بدون اعمال نفوذ، فشار یا مداخله خارجی است. در دایره‌المعارف علوم سیاسی استقلال عبارت است از: «وضعیتی که در آن یک دولت یا واحد سیاسی قادر است بدون مداخله کشورهای خارجی، سیاست‌های داخلی و خارجی خود را تعیین و اجرا کند. این مفهوم غالباً با حاکمیت و حق تعیین سرنوشت ملی مرتبط است.» (Encyclopedia of Political Science, 2011, 587) در این تعریف پیوند نزدیک استقلال با حاکمیت سیاسی و توان تصمیم‌گیری مستقل نشان داده می‌شود. در دایره‌المعارف روابط بین‌الملل استقلال به عنوان: «حق یک دولت برای حفظ کنترل کامل بر سرزمین، مردم، و منابعش بدون دخالت خارجی، که یکی از اصول بنیادین نظم بین‌المللی مبتنی بر دولت-ملت است.» تعریف شده است. (Smith & Brown, 2014, 102) در این تعریف کشوری مستقل است که کنترل کامل بر قلمروی خود داشته باشد. در دایره‌المعارف حقوق بین‌الملل در تعریف استقلال آمده است: «استقلال حق ذاتی هر کشور عضو جامعه بین‌المللی برای اداره امور داخلی و خارجی بدون تسلط یا نفوذ قدرت خارجی است. استقلال سیاسی، اقتصادی، و قضایی از اجزای این مفهوم به شمار می‌روند.» (Jackson, 2013, 8) این تعریف بر ابعاد مختلف استقلال در چارچوب حقوق بین‌الملل تأکید دارد. در دایره‌المعارف فلسفه از دیدگاه فلسفی استقلال چنین معنا می‌شود: «استقلال به معنای آزادی عمل سیاسی و حقوقی یک نهاد سیاسی در چارچوب رفتار خودمختارانه بدون اجبار خارجی است. این آزادی شامل حق تعیین قانون‌گذاری و اجرای آن می‌باشد.» (Donnelly, 2017, 122)

نظریه کلاسیک حاکمیت، که ریشه در آرای ژان بودین دارد، استقلال را به معنای قدرت مطلق و بی‌قید و شرط دولت در قلمرو خود و حق ذاتی اداره امور بدون مداخله خارجی

تعریف می‌کند (Johnson, 2012, 45). این نظریه پایه‌های حقوقی دولت‌های ملی مدرن را بنا نهاد، اگرچه در دوران معاصر با چالش‌هایی مواجه شده است. در مقابل، نظریه واقع‌گرا با تأکید بر آنارشی نظام بین‌الملل، استقلال را نه یک حق اخلاقی، بلکه یک ضرورت عملی می‌داند که مستلزم توانایی نظامی و قدرت برای تأمین امنیت و بقا در برابر تهدیدات خارجی است (Waltz, 1979, 112). از این منظر، خودیاری و خودکفایی شرط لازم برای حفظ حاکمیت است. رویکرد لیبرالی با نقد دیدگاه واقع‌گرایانه، استقلال را در چارچوب همکاری‌های بین‌المللی و وابستگی متقابل باز تعریف می‌کند. این دیدگاه ادعا می‌کند که نهادهای بین‌المللی به دولت‌ها امکان می‌دهند تا در عین حفظ حق تصمیم‌گیری خود، مسائل جهانی را به صورت جمعی مدیریت کنند و استقلال خود را از طریق همکاری تقویت نمایند (Keohane & Nye, 2001, 45). سرانجام، نظریه انتقادی با ارائه تحلیلی رادیکال، استقلال حقوقی دولت‌ها را اغلب پوششی برای سلطه ساختاری قدرت‌های بزرگ جهانی می‌داند. این نظریه استقلال را نه یک وضعیت ایستا، بلکه یک فرآیند پویا و مبارزه‌آمیز علیه امپریالیسم اقتصادی، فرهنگی و نابرابری‌های نظام سرمایه‌داری جهانی قلمداد می‌کند (Wallerstein, 2004, 45). این دیدگاه بر مقاومت در برابر استعمار نو و بازآفرینی هویت برای دستیابی به استقلال واقعی تأکید می‌ورزد.

۱.۱.۱ مفهوم استقلال در اندیشه اسلامی

مفهوم استقلال در اندیشه اسلامی ذیل سه مفهوم کلیدی «دارالاسلام و دار الکفر»، «قاعده نفی سبیل» و «حفظ بیضه اسلام» معنا و مفهوم می‌یابد.

۱.۱.۱.۱ دارالاسلام و دار الکفر

موضوع دارالسلام و دار الکفر در فقه اسلامی، به‌ویژه در فقه شیعه، با مسئله استقلال سیاسی، فرهنگی و دینی ارتباط تنگاتنگی دارد. این مفاهیم نه تنها بیانگر وضعیت حاکمیت سیاسی یک سرزمین هستند، بلکه بر میزان استقلال یا وابستگی جوامع اسلامی به نظام‌های غیردینی نیز دلالت دارند. دارالسلام به سرزمینی اطلاق می‌شود که تحت حاکمیت اسلام و مسلمانان باشد و قوانین اسلامی در آن جاری شود. شیخ طوسی در المبسوط می‌نویسد: «دارالسلام، دار امام علیه السلام او من نصبه الإمام لإقامة الأحكام». دارالسلام، سرزمینی است که تحت حکومت امام معصوم (ع) یا نایب خاص او باشد و احکام اسلام در آن اجرا شود. (طوسی،

۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۸) محقق حلی در شرایع الاسلام بیان می‌کند: «دار الإسلام هی التی یأمن فیها المسلمون، و تجری فیها أحكام الإسلام» دارالسلام سرزمینی است که مسلمانان در آن در امان باشند و احکام اسلام در آن اجرا شود. (حلی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱: ۳۳۱) دارالکفر (سرزمین کفر) به سرزمینی گفته می‌شود که حاکمیت آن در دست کافران باشد و قوانین غیراسلامی در آن حاکم است. علامه حلی در تذکره الفقهاء می‌گوید: «دار الکفر هی التی یحکم بها الکفار، ولا یأمن المسلمون فیها علی أنفسهم». «دارالکفر سرزمینی است که کافران بر آن حکومت کنند و مسلمانان در آنجا در امنیت نباشند. (حلی، ۱۴۱۴، ج ۱: ۴۵۶) شهید ثانی تصریح می‌کند: «دار الکفر ما یغلب علیها أحكام الکفر، وإن کان اکثر أهلها مسلمین». «دارالکفر سرزمینی است که احکام کفر بر آن غالب باشد، حتی اگر اکثر ساکنان آن مسلمان باشند. (عاملی جبعی، ج ۱، ص ۳۸۹) این تقسیم‌بندی در فقه اسلامی، به ویژه در مباحث جهاد، حقوق بین‌الملل اسلامی و روابط مسلمانان با غیرمسلمانان، نقش محوری دارد.

۲.۱.۱.۱ قاعده نفی سبیل

مستند اصلی قاعده نفی سبیل آیه ۴۱ سوره نساء "ولن یجعل اهلل للکافرین علی المؤمنین سبیلاً" است. برخی از فقها معتقدند این آیه به طور عام، هر گونه سلطه کفار بر مؤمنین را نفی کرده است. امام خمینی (ره) نیز این آیه را از دلایل اصلی قاعده نفی سبیل (خمینی، ۱۴۲۱ ق: ۷۲۰) در مورد جایگاه قاعده نفی سبیل نسبت به سایر ادله و احکام اولیه در فقه، دو دیدگاه اصلی وجود دارد: دیدگاه اول: تعارض ادله در عرض یکدیگر است. برخی فقها معتقدند این قاعده در عرض دیگر ادله و احکام اولیه قرار دارد و ممکن است با آنها تعارض پیدا کند. در این نگاه، رابطه قاعده نفی سبیل با سایر ادله، عموم و خصوص منوجه است و چون هم‌رتبه هستند، تعارض پیش می‌آید بدون اینکه یکی بر دیگری برتری داشته باشد. (علیدوست: ۱۳۸۳، ۲۴۹). دیدگاه دوم: حاکمیت قاعده نفی سبیل است. مشهور فقها معتقدند قاعده نفی سبیل حاکم بر ادله و احکام اولیه است و تعارضی اتفاق نمی‌افتد. (انصاری: ۱۳۷۵، ۱۵۸) این قاعده مانند تفسیرکننده یا محدودکننده دیگر ادله عمل می‌کند. دیدگاه مشهور، حاکمیت قطعی قاعده نفی سبیل بر ادله اولیه را می‌پذیرد و تعارضی را ممکن نمی‌داند. اما در موارد نادر، اگر تراحم با مصالح بالاتریش آید، این قاعده قابل تعدیل موقت است. این رویکرد نشان‌دهنده انعطاف فقه اسلامی در مواجهه با شرایط پیچیده اجتماعی و سیاسی است. (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۱: ۱۹۲)

۳.۱.۱.۱ حفظ بیضه اسلام

"حفظ بیضه اسلام" یکی از مفاهیمی است که در فقه سیاسی معاصر بسیار پر کاربرد است. با آغاز سلطنت فتحعلی شاه قاجار و توجه او به علمای هم عصرش و با توجه به حضور چشم گیر آنان در امور سیاسی بویژه مواضع آنها در جنگ‌های ایران و روس، این مفهوم به صورت بسیار جدی‌تری وارد ادبیات فقه سیاسی ایران شد. این اصطلاح تازه نبود و برای نخستین بار نیز نبود که به کار برده می‌شد ولی تقریباً از همین زمان است که این اصطلاح به مثابه یک مفهوم مرکزی در بیشتر رسایل، بیانیه‌ها و تلگراف‌های علمای برجسته به کار گرفته شد. نقطه مرکزی این رسایل، بیانیه‌ها و تلگراف‌های این است که اگرچه علما نیات و مقاصد متفاوت و حتی متضادی داشته‌اند ولی بلااستثناء تمامی آنها هدف خود را «حفظ بیضه اسلام» دانسته‌اند. (حاتمی و آقاجری، ۱۳۹۳: ۶۳) واژه «بیضه» در لغتنامه‌های عربی و فارسی به‌عنوان واژه‌ای عربی با معانی متنوع ثبت شده است. معانی از قبیل تخم پرنندگان (تخم مرغ، شترمرغ)، خصیه، و کلاه خود (به‌دلیل شباهت به تخم شترمرغ). (ابن منظور، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۸: ۲۹۶) مفهوم مشترک همه این معانی به‌نوعی بر اصل، مرکزیت و برجستگی دلالت دارند. در ترکیباتی مانند «بیضه الإسلام» نیز بر اهمیت و مرکزیت تأکید می‌شود. لذا این واژه در تمام کاربردها اصالت، یگانگی و جایگاه محوری را می‌رساند. (صفی پور[بی‌تا]، منتهی، ج ۱، ۱۱۷) اکثر فقهای برجسته شیعه، جهاد ابتدایی (حمله به دشمن برای گسترش اسلام) را در غیاب امام معصوم یا نائب خاص او جایز نمی‌دانستند و برخی حتی آن را حرام می‌شمردند. با این حال، این حکم یک استثنای مهم داشت: "بیضه الإسلام" (به معنای هسته مرکزی، کیان یا موجودیت اسلام) در خطر می‌افتاد، فقها حتی در عصر غیبت، جهاد را جایز یا واجب می‌دانستند. این نشان می‌دهد که حفظ بیضه الإسلام برای آنان چنان اهمیت داشت که می‌توانست حکم حرمت یا عدم جواز جهاد را زیر سؤال ببرد. (قمی، ۱۳۷۱: ۳۷۶)

۲. زندگی و زمانه آخوند خراسانی

رهبران نهضت مشروطیت ایران؛ یعنی روشنفکران و روحانیون نگرش‌ها و انگیزه‌های ناهم‌ساز داشتند. این نهضت از همان آغاز به ویژه در جریان مهاجرت کبری و بست نشینی در سفارت بریتانیا دچار کشاکش نظری و عملی روشنفکران و روحانیون شد و این

ناسازگاری شرع و عرف تا پایان انقلاب ادامه یافت. روشنفکران سکولار و روحانیون نه هیچ یک به تنهایی قادر بودند نهضت را هدایت کنند و نه می توانستند ائتلافی پایدار تشکیل دهند. رهبران نهضت مشروطه اساساً درباره معنای مشروطیت و مبانی و اصول آن با یکدیگر اختلافی شدید داشتند (ملایی توانی، ۱۴۰۴، ۲۹۰) این اختلاف موجب شد نهضتی که در گام اول به منظور عدالت خواهی آغاز شد در گام دوم به نهضت مطالبه آزادی خواهی مبدل شود و چالش های موجود بر سر فهم از مسئله آزادی و دخالت بیگانگان سبب شد در سیر این جنبش مسئله استقلال کشور به عنوان مسئله اول جنبش تبدیل شود. آخوند خراسانی نیز به عنوان یکی از رهبران حامی جنبش مشروطه در مقاطع مختلف به صورت غیر مستقیم و سپس مستقیم با این مسئله روبرو شد و تلاش کرد با فعالیت ها و اقداماتش به این مسئله پاسخ دهد. لذا تأثیرات آخوند خراسانی را می توان در سه ساحت مورد بررسی قرار داد:

۱.۲ تأثیرات فکری آخوند خراسانی بر علمای مشروطه خواه

تأثیرات فکری آخوند خراسانی بر رهبران مشروطه خواه را می توان در سه سطح تحلیل کرد: انتقال ایده های فقه سیاسی شیعه، ایجاد شبکه رهبری متمرکز و ارائه پشتوانه مشروعیت بخش. این تأثیرات به صورت مستند در منابع تاریخی ثبت شده است.

آیت الله سید عبدالله بهبهانی به عنوان رهبر عملیاتی مشروطه در تهران، شدیداً متکی بر پشتیبانی فقهی و استراتژیک آخوند خراسانی بود. بهبهانی در مواجهه با مخالفان مشروطه دائماً به فتاوی آخوند استناد می کرد. نامه ای از آخوند به تاریخ رجب ۱۳۲۶ ق. خطاب به بهبهانی وجود دارد که در آن تصریح شده:

حفظ مشروطه از اهم واجبات است و هیچ گونه تخلف از آن جایز نیست. البته حضرت مستطاب عالی - دامت تأییداته - به عموم ملت، اعلام و تأکید می فرماید که حفظ مشروطه را از اهم واجبات بدانند و مبدئاً و متهاً اشاعه ی دین مبین و اجرای احکام غرای شریعت مطهره، منحصر به استقرار مشروطه است. (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۸۸۶)

این فتوا بهبهانی را در مقابله با اتهامات شرعی مخالفان تقویت می کرد. همچنین مکاتبات تلگرافی بهبهانی با نجف نشان می دهد که وی پیش از هر حرکت مهمی با آخوند مشورت می کرد. برای مثال، پس از به توپ بستن مجلس، بهبهانی در تلگرافی به تاریخ

جان باختگی در راه استقلال اقتصادی؛ ... (نیره دلیر و حمزه نجاتی آرانی) ۴۲۳

جمادی‌الثانی ۱۳۲۶ ق. از آخوند درخواست «فتوای جهاد» کرد. (کسروی، ۱۳۵۶، ج ۲، ص ۴۹۱). تأثیرپذیری سید محمد طباطبایی یکی دیگر از رهبران روحانی اثر گذار مشروطه از آخوند بیشتر در سطح همگرایی اصولی بود تا رهبری مستقیم. این همسویی در دو محور اصلی قابل ردیابی است. طباطبایی در سخنرانی‌هایش در مجلس شورای ملی مستقیماً به نظریه آخوند درباره «ضرورت محدودیت حکومت از طریق قانون» استناد می‌کرد. در یکی از نطق‌هایش تصریح کرد: «حکومت مشروطه یعنی نظارت امت بر حکومت، چنانکه مرجع عالیقدر نجف فرموده‌اند» (روزنامه مجلس، ش ۱۸۲، ۱۳۲۵ ق.). سید حسن مدرس (شاگرد طباطبایی) در خاطراتش نقل می‌کند که طباطبایی همواره بر «هماهنگی با مراجع ثلاثه نجف» تأکید داشت و تصمیمات مهم را بدون تأیید آنان عملی نمی‌کرد. (مدرس، ۱۳۶۹، ص ۷۴).

۲.۲ رهبری جنبش مشروطه، در دوره استبداد صغیر

نقش آخوند خراسانی، به عنوان مرجع تقلید شیعیان و رهبر فکری جنبش مشروطه، در دوره استبداد صغیر کاملاً حیاتی، رهبری‌کننده و تعیین‌کننده بود. اقدامات او را می‌توان در چند محور اصلی بررسی کرد:

۱.۲.۲ صدور فتوا و اعلامیه‌های متعدد برای مقابله با استبداد

آخوند خراسانی به همراه دیگر مراجع ثلاثه نجف (میرزای تهرانی و شیخ عبدالله مازندرانی) به‌طور پیوسته با ارسال تلگراف و انتشار اعلامیه، اقدامات محمدعلی شاه را محکوم و مردم را به مقاومت فرامی‌خواند. این فتواها دارای چند اثر مهم بودند:

۳.۲ مشروعیت‌بخشی به مبارزه

ایشان مبارزه با شاه مستبد را یک «تکلیف شرعی» و «جهاد» قلمداد می‌کردند. او با استفاده از مفاهیم عمیق کلامی و فقهی شیعه، گفتمان حاکم را به کلی دگرگون می‌کند و نبرد را از یک سطح سیاسی (شاه علیه مردم) به یک سطح کاملاً مذهبی و اعتقادی (نبرد حق علیه باطل، اسلام علیه کفر) تبدیل می‌کند. استبداد حاکم، مشروطه‌خواهان را "بی دین" معرفی می‌کرد. خراسانی دقیقاً برعکس عمل می‌کند و طرفداران استبداد را هم‌ردیف قاتلان امام حسین (ع) و مخالف اسلام معرفی می‌نماید. او مبارزه را از یک "حق" به یک "تکلیف

شرعی" تبدیل می‌کند. برای یک مسلمان متدین، سرپیچی از یک "تکلیف شرعی" (مانند ترک جهاد) گناه محسوب می‌شود. به عنوان مثال، در پاسخ به استفتائی درباره حکم همکاری با دولت استبدادی، صراحتاً بیان کردند:

مساعدت در تشیید اساس مشروطیت چون موجب حفظ دین است در حکم جهاد در رکاب امام زمان ارواحنا همراهی با مخالفین مشروطیت و اطاعت حکم شان در تعرض به احدی از هواخواهان آن، اساس در حکم اطاعت یزید ابن معاویه و منافی با مسلمانی است. (روزنامه حبل المتین، س ۱۶، ش ۹، ۱۷ شعبان ۱۳۲۶ ق)

اعلامیه‌های پرشمار ایشان به شهرهای ایران، به مشروطه‌خواهان اطمینان می‌داد که بردشان مورد تأیید عالی‌ترین مرجع دینی است. برای نمونه، در تلگرافی به مردم تبریز، مجاهدین آن دیار را «مأجورین عندالله» خواندند و بر ادامه مبارزه تأکید کردند (مختاری اصفهانی، ۱۳۷۸، ص ۲۳۴). او با اطلاق عباراتی چون "مأجورین عندالله" به مشروطه‌خواهان، نه تنها آنان را تأیید کرد، بلکه برایشان دعا کرد و پاداش اخروی وعده داد. این عمل، روحیه مبارزان را تقویت کرد، تردیدها را از بین برد و به قیام مردم علیه استبداد، رنگ و بوی یک نهضت مذهبی-ملی داد.

۴.۲ سازمان دهی مبارزه و بسیج عمومی از طریق ابزارهای فقهی

ایشان برای سازمان‌دهی مبارزه و بسیج عمومی در دوره استبداد صغیر دست به اقدامات اجرایی و فقهی زد:

۱.۴.۲ تحریم اقتصادی

ایشان پرداخت مالیات و عوارض به دولت مرکزی را حرام اعلام کردند. این حکم، که بر اساس قاعده «نفی سیل» و جلوگیری از تقویت ظالم صادر شد، ضربه اقتصادی سنگینی به حکومت وارد کرد. "مالیات دادن به گماشتگان استبداد حرام مالیات به آنها داده نشود تا مجلس شورای ملی منعقد گردد." (روزنامه حبل المتین، س ۱۶، ش ۳۳، ۲۲ صفر ۱۳۳۷ ق، ص ۱۸)

جان باختگی در راه استقلال اقتصادی؛ ... (نیره دلیر و حمزه نجاتی آرانی) ۴۲۵

۲.۴.۲ لزوم حمایت از علما و مردم معترض متحصن در آستانه حضرت عبدالعظیم(ع)

پس از حمله به مجلس و سرکوب شدید، بسیاری از علما، روحانیون، بازاریان، روشنفکران و مردم عادی که از خشم شاه در امان نبودند، به دنبال پناهگاهی امن برای ادامه اعتراض خود بودند. آنان به دو مکان پناه بردند: آستانه حضرت عبدالعظیم(ع) در شهر ری و سفارت عثمانی در تهران. تعداد متحصنین در حرم عبدالعظیم به قدری بود که بست‌نشینی به «مهاجرت صغری» شهرت یافت. (شریف‌کاشانی، ۱۳۶۲، ج ۱، ۳۵۰). او در بیانیه‌های خود، اقدام متحصنین را نه یک شورش سیاسی، بلکه حرکتی در راستای اهداف عالی اسلامی و ملی معرفی کرد. همانطور که در متن تلگراف آمده، ایشان اهداف تحصن را "غیرت اسلامی"، "اعانت ملیت"، "صیانت مملکت"، "اشاعه عدل و داد" و "رفع ظلم و بیداد" خواندند.

... اکنون که جمعی کثیر و جمی غفیر از اجله علمای اعلام کثر الله امثالهم و سایر طبقات انام محض فتوت و غیرت اسلامی و اعانت ملیت و ترقیات و صیانت مملکت و اشاعه عدل و داد و رفع ظلم و بیداد و مطالبه حقوق مسلمین رنج را بر راحت مقدم داشته و علم همت، افراشته در این سردی زمستان ترک خانمان کرده، به زاویه مقدسه حضرت عبدالعظیم علیه السلام و سفارت علیه عثمانیه متحصن شده اند، بر جمیع مؤمنین واجب و محتتم و لازم است که هر قدر و هر طور ممکن است، همراهی از ایشان نموده به اتحاد و اتفاق، قطع ریشه استبداد نمایند... شریف‌کاشانی، محمد مهدی، ۱۳۶۲، ج ۱، ۳۵۵

۵.۲ حمایت مالی، معنوی و نظامی از مجاهدین

آخوند خراسانی آشکارا از قیام مسلحانه مشروطه‌خواهان در شهرهای مختلف حمایت می‌کرد ایشان در تلگرافی مهاجمین به مشروطه‌خواهان تبریز را مهدور الدم می‌دانند: "...بدیهی است اهل تبریز جز مطالبه حقوق ملیه، مقصدی ندارند. لزوم مساعدت ایشان، از ضروریات اسلامیه و مهاجم مهدور الدم است..." (شریف‌کاشانی، محمد مهدی، ۱۳۶۲، ج ۱، ۲۱۲) برای مبارزانی که در شرایط سخت قحطی و جنگ، در حال مقاومت بودند، دریافت چنین حمایت صریحی از بالاترین مرجع دینی جهان شیعه، مانند تزریق خون تازه بود. به آنان اطمینان می‌داد که در راه حق هستند و خداوند پاداش آنان را خواهد داد. وقتی مرجعی مانند آخوند خراسانی، سربازان دولت مرکزی را "مهدور الدم" اعلام کند،

یعنی آن دولت از نظر شرعی غیرقانونی و غیرشرعی است. این کار، پایه‌های مشروعیت محمدعلی شاه را به کلی ویران کرد. عبارت "لزوم مساعدت ایشان، از ضروریات اسلامی" از نظر فقهی بسیار قوی و الزام‌آور است. "ضروریات اسلامی" به اموری گفته می‌شود که بقا و اساس اسلام به آن بستگی دارد. آخوند خراسانی با این عبارت، یاری رساندن به مجاهدین تبریز را در ردیف همین ضروریات قرار می‌دهد. یعنی هر مسلمانی که توانایی دارد، موظف است به هر شکل ممکن (مالی، جانی، تبلیغاتی) به آنان کمک کند.

۶.۲ تقدیر از رهبران محلی

ایشان با ارسال نامه و تلگراف، از رهبران مقاومت، مانند ستارخان و باقرخان در تبریز تمجید می‌کردند.

بحمد الله تعالی، همت غیورانه جناب اجل اکرم سپهسالار ملی و مجاهدین غیور دامت تأییداتهم، موجب غلبه اسلام و سربلندی ملت شده و بعون الله تعالی نیکنامی ابدی و احیاء ایران و استنقاذ حقوق ملت مخصوص آن برادران محترم خواهد شد. (جبل المتین، س ۱۶، ش ۲۳، ۲۶ ذیقعد ۱۳۲۶ ق، ص ۱۸).

و در تلگرافی دیگر ضمن تمجید از ستارخان اقدام ایشان را موجب سرافرازی مذهب شیعه می‌دانند.

باز هم محض اداء و تکلیف شرعی ایقاظ و تنبیه از آن برادران غیور و صاحبخانه های قدیمی ایران [سؤال] می نمایم آیا در مدت مجاهدات ملت غیور آذربایجان و مردانگی و عزم و ثبات قدم جناب سردار ستارخان دام، نصره معلوم شماها نشده چگونه مذهب شیعه سرفراز و جانفشانی های آن مجاهدین تا چه اندازه باعث روسفیدی و افتخار آنها گردید؟. (سلطانی، ۱۳۸۶، ۱۲۶)

۷.۲ فشار بین‌المللی و دیپلماتیک

آخوند خراسانی به‌عنوان یک مرجع بین‌المللی شیعه، از نفوذ مذهبی و شبکه ارتباطی گسترده خود برای بین‌المللی کردن بحران ایران در دوره استبداد صغیر استفاده کرد. ایشان با درک این نکته که فشار داخلی به تنهایی کافی نیست، پای قدرت‌های خارجی را به ماجرا باز کرد تا محمدعلی شاه را تحت فشار دیپلماتیک نیز قرار دهد. از جمله اقدامات در این راستا عبارتند از:

جان باختگی در راه استقلال اقتصادی؛ ... (نیره دلیر و حمزه نجاتی آرانی) ۴۲۷

۱.۷.۲ اعلان بطلان همه قراردادهای بین المللی به دیوان لاهه

...مكلف به ابلاغ هستیم که به تمام دول متمدنه دنیا برسانیم که در محافل سیاسی و غیر سیاسی، مذاکره این سه حکم مستبدانه را نموده بدانند که امضایی که از افراد ملت به استبداد دولت گرفته شده، جبری و از درجه اعتبار ساقط و استقراضی که از تاریخ مشروطیت، دولت به عهده ملت کرده باشد ملت ذمه دار ایفا وجه این استقراض نخواهد بود و امتیازاتی که در این زمان به اجانب داده میشود و معاهداتی که واقع میشود و از ملت امضا و اجازه ندارد، لغو و باطل خواهد بود... (سیاست نامه خراسانی، ۱۳۸۷، ۱۹۸)

۲.۷.۲ نامه نگاری به دولت عثمانی

ایشان تلگرافی به دولت عثمانی می فرستند و از سلطان عثمانی یاری می طلبند

... لازم است که مجبوری و مظلومیت ملت ایران را به جمیع دول معظمه و پارلمانهای محترمه تظلماً اعلام و احقاق حق آن ملت مظلوم را از تمام اعضای عالم تمدن و انسانیت بخواهیم و به موجب تلگراف آن برادران محترم را زحمت میدهم که ان شاء الله شرح تظلم را بطوریکه باید به دولت علیه عثمانیه و مجلس «سلانیک» و به جمیع دول معظمه و پارلمانهای محترمه و اعضای عالم انسانیت برسانند... (روزنامه انجمن، تبریز سال سوم، شماره ۱۱، ۱۲ رمضان ۱۳۲۶)

۸.۲ عزل نهایی محمدعلی شاه و مشروعیت بخشی به حکومت جدید

پس از فتح تهران توسط مشروطه خواهان، آخوند خراسانی به همراه دیگر مراجع نجف، رسماً حکم عزل محمدعلی شاه از سلطنت را صادر کرد. این فتوا، که بر اساس نظریه فقهی «امر به معروف و نهی از منکر» و جلوگیری از فساد در زمین صادر شد، پایه شرعی لازم برای برکناری او و به سلطنت رساندن احمدشاه قاجار را فراهم آورد.

...خلع محمد علی میرزا به جهت خیانت های عظیمه او به دین و دولت و ملت، شرعاً و قانوناً؛ جلوس اعلیحضرت سلطان احمد شاه ادام الله تعالی سلطانه را به سلطنت، و نیابت [سلطنت] حضرت اشرف عضدالملک دامت شوکتہ را تبریک معروض می داریم. (حائری، ۱۳۶۰، ص ۲۰۵).

در دوره استبداد صغیر، آخوند خراسانی نقش «رهبری فراملی» را برای جنبش مشروطه ایفا کرد. وی از نجف، با به کارگیری ابزارهای فقهی (تحریم، فتوا)، اقتصادی (قطع مالیات)

و سیاسی (اعلامیه، دیپلماسی) به بسیج عمومی علیه استبداد پرداخت. به گفته پرواند آبراهامیان، «پشتیبانی بی‌چون و چرای مراجع ثلاثه نجف به رهبری آخوند خراسانی، مهم‌ترین عامل در احیای مجدد مشروطه و سقوط محمدعلی شاه بود» (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ص ۱۲۵).

۹.۲ نقش آخوند خراسانی در مواجهه با اولتیماتوم روسیه (۱۹۱۱ میلادی/۱۳۲۹ قمری)

اولتیماتوم روسیه در نوامبر ۱۹۱۱ (ذیقعه ۱۳۲۹ قمری) در پی درخواست ایران برای استخدام مستشار مالی آمریکا (مورگان شوستر) صادر شد. دولت روسیه با حضور شوستر به دلیل تأثیرگذاری بر منافع اقتصادی و سیاسی خود مخالف بود و با ارسال اولتیماتوم، خواستار اخراج فوری وی، تعهد به عدم استخدام مستشاران خارجی بدون موافقت روس و انگلیس، و پرداخت غرامت شد. (فتحی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۷). این مسئله به عنوان محوری‌ترین اقدام آخوند خراسانی در پاسداری از استقلال ایران در مواجهه با یک دولت بیگانه است. لذا ایشان عملاً رهبری مواجهه را برعهده می‌گیرند و با اقدامات مختلف سلبی و ایجابی به نقش‌آفرینی در این عرصه می‌پردازند.

۱.۹.۲ اقدامات دیپلماتیک و نامه‌نگاری به سفر

آخوند خراسانی پس از اولتیماتوم روسیه در اولین گام به سفیر دولت انگلیس تلگرافی ارسال می‌کند:

...هرگز این گمان نبود که آن دولت حق پرست آزادی خواه که خود را در اقطار عالم به عنوان طرفدار حقوق نوع بشر معرفی فرموده است مسلک قدیم خود را از دست داده و برای محو آزادی و استقلال ایران با دولت روس همدست شود.. (نجفی قوچانی، ۱۳۷۸، ۷۱)

ایشان سپس در پاسخی به نامه سفیر روس و در دفاع از عملکردها و خدمات شوستر آمریکایی می‌نویسند

...متأسفیم که شما از یک سو اظهار میدارید که دولت روس همیشه طالب ترقی و حامی منافع ایران است. از سوی دیگر، آوردن یک نفر مستشار از اتباع دولت بی طرف آمریکا را که ابداً نفوذ پلتیکی (سیاسی) در ایران ندارد - و هدف از آن انتظام بخشیدن

جان باختگی در راه استقلال اقتصادی؛ ... (نیره دلیر و حمزه نجاتی آرانی) ۴۲۹

به مالیه دولت ایران است، مانع اتحاد و روابط مودت آمیز خود با ایران دانسته و او را تحقیرکننده شرف دولت روس شناخته اید. (نجفی قوچانی، ۱۳۷۸، ۷۱)

سپس در اثر اقدام دولت روسیه در قشون کشی به مرزهای ایران در نامه به سفیر روس می نویسند "مستدعی است محض محافظه حسن جوار، امر و مقرر فرمایند بدون مزاحمت و تولید اشکال، عساکر روس را معاودت داده، زیاده بر آن، عزت نفس مسلمانان را تحقیر نکنند..." (کسروی، ۱۳۷۱، ۲۵۲) ایشان همچنین در نامه برای سران دولت های بزرگ نسبت به تبیین موضوع اهتمام می ورزند

گمان نمی رفت که طرفداران حقوق بشر به جای آنکه در عالم نوع پرستی آزادی پروران ایران را در اصلاحات نوع پرورانه کمک کنند و برای رهایی از چنگال دو همسایه نامهربان روس و انگلیس اعانت نمایند، سکوت و اغماض در برابر این همه تجاوزات دولتین روس و انگلیس به حقوق ملت ایران را که لازم است برای اصلاح امور و پیشرفتهای اساسی خود فارغ البال باشد روا بشمارند. از تمام عدالت پروران جهان تمنی داریم در برابر ستمی که بر ملت ایران می رود، بیش از این سکوت و اغماض را روا ندارند... (نجفی قوچانی، ۱۳۷۸، ۸۴)

۲.۹.۲ مبارزه منفی و تحریم کالای های خارجی

آخوند سپس با همکاری سایر علما فتوای تحریم کالاهای روس در ایران را صادر کرد. ایشان در پاسخ برخی علمای ایران در خصوص مصرف کالاهای بیگانه این گونه جواب دادند:

.... استعمال امتعه خارجی در بلاد اسلامی تا به حال به چه درجه موجب ذهاب ثروت مملکت و نسخ منابع داخله و فقر و فلاکت ملت و تسلط کفار شده... بقاء سالدات [سربازان] روس به بهانه حفظ تجارت روسیه در ایران، تدریجاً به کنیسه شدن مساجد و تبدیل اذان به ناقوس و پامال شدن روضه منوره حضرت ثامن الائمه صلوات الله علیهم خدای نخواستہ مؤدی خواهد بود... عموم آقایان علما و امراء و تجار محترم و طبقات غیرتمندان اسلامی تمام این مفاصد را نصبالعین خود فرموده به همان فطرت پاک ایمانی و به شرافت طبع اسلامی پرستی از این امتعه خبیثه و فصول عیش - که موجب ذهاب دین مبین و استیلائی کفر بر ممالک اسلامی است - با عزمی راسخ و جزمی ثابت به کلی اغماض [نمایند]... (بهشتی سرشت، محسن، ۱۳۸۰، ۶۲)

۳.۹.۲ بسیج مردمی و سازمان‌دهی مقاومت:

آخوند خراسانی با صدور اعلامیه‌ای خطاب به مسلمانان شرایط حاکم بر جهان اسلام را توضیح داده و از آنان خواستند که در این شرایط حساس، از اختلافات و تفرقه پرهیزکنند و در دفاع از کيان اسلام با هم متحد باشند:

... از یک طرف ایتالیا به طرابلس و از طرف دیگر روس و انگلیس به شمال و جنوب ایران قشون وارد نموده‌اند. اندک تسامح موجب ذهاب اسلام است... بر قاطبه مسلمین و صاحبان فطرت اسلامیت و عرق دیانت، خصوصاً عشایر ایلات با حمیت، واجب عینی است که در مقام دفاع از بیضه‌ی اسلام و رفع حملات ظالمانه صلیبیان، که بالضرور الدینیه، از اهم فرائض دینیه است، اتفاق و اتحاد حقیقی نموده، از تمام اغراض شخصی، که منشای این همه خرابی‌هاست، اغماض نمایند... (کفایی، مجید، ۱۳۹۵، ۲۶۷)

۴.۹.۲ صدور فتوای جهاد

در جلسه‌ای که در مجلس در خصوص اولتیماتوم روسیه برگزار شد، سید حسن مدرس نطق معروفی ایراد کرد که موضع مجلس را مشخص کرد وی گفت:

...من از تقصیرات خودم و تقصیرات همکاران خودم استغفار می‌کنم که چرا یک قدری جلوتر از این حرفها نبودیم که امروز ما را به این روز سیاه نشانند... حالا که اینطور شد، باید در مقابل بایستیم. من عقیده‌ام این است که باید در مقابل اینها بایستیم و اگر چاره نیست، مردانه بایستیم و از بین برویم... (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره دوم، ۱۱ ذی‌قعدة ۱۳۲۹، جلسه ۲۷۰)

در پایان جلسات پرتنش، مجلس به اتفاق آرا (به استثنای یک رأی) تصمیم گرفت که اولتیماتوم را رد کند و به دولت ابلاغ نمود که باید در مقابل خواسته‌های روسیه ایستادگی کند. این تصمیم به منزله اعلامیه رسمی مجلس بود. (ملک‌زاده، ۱۳۷۳، ج ۷، ۱۶۰۱) مجلس و مؤتمن‌الملک به عنوان رئیس، با ارسال تلگراف‌های مفصل، موضوع را به اطلاع آخوند خراسانی و دیگر علمای نجف رساندند و از آنها استفتا و درخواست حمایت کردند
آخوند در پس اعلامیه مذکور، تلگراف مهمی به مؤتمن‌الملک رئیس مجلس به شرح زیر صادر نمود:

جان باختگی در راه استقلال اقتصادی؛ ... (نیره دلیر و حمزه نجاتی آرانی) ۴۳۱

مقام محترم جناب مؤتمن الملک رئیس مجلس شورای ملی حکم جهاد و دفاع به عموم مسلمین ایران و غیره داده شد. امروز به حکم عقل و شرع عفو عمومی و جلب قلوب لازم، البته مبادرت در اعلان آن فرموده داعیان هم در خارج، عازم حرکت هستیم بعون الله تعالی. (کفایی، مجید، ۱۳۹۵، ۲۶۸)

۵.۹.۲ اقدام به مهاجرت به طرف ایران

در پی عدم تمکیل دولت روس و هجوم به ایران علما و طلاب در جلسه‌ای در منزل آقای سید اسماعیل صدر تجمع می‌کنند و مقرر می‌شود که علما و مردم از همه شهرها به عنوان اعتراض به اردوگاه کاظمیه مهاجرت کنند. انتشار این خبر موجب اضطراب دولت ایران شد چرا که آماده جهاد با روس نبود و آن را به صلاح نمی‌دید. از این رو وثوق‌الدوله تلگرافی از تهران به علمای نجف ارسال کرد، و طی آن درخواست کرد که علما به سمت ایران حرکت نکنند، اما آخوند خراسانی در پاسخ تلگراف فرمود: «از حرکت صرف‌نظر نمی‌کنیم.» (نجفی قوچانی، ۱۳۷۸، ۱۳۱) مقرر شد که عصر روز سه‌شنبه بیستم ذی‌الحجه ایشان به همراه علما و مردم از نجف به کربلا و سپس به بغداد بروند و در واقع یک راهپیمایی عظیم علیه دولت روس انجام شود. ایشان در سحرگاه سه‌شنبه ۲۰ ذی‌الحجه ۱۳۲۹ ق پیش از طلوع فجر دچار عارضه درد شدید سینه و سپس ضعف مفرط شد و در بامداد همان روز، پس از اقامه نماز صبح در ۷۴ سالگی درگذشت. مرگ نابهنگام آخوند خراسانی، اتهام‌هایی را متوجه روس و انگلیس کرد؛ چرا که در واقع، رحلت او هدف مشترکی برای روسیه، انگلیس و حتی حکومت ایران در برداشت. هیچ سند تاریخی آشکاری درباره مرگ ناگهانی آخوند خراسانی وجود ندارد که حاکی از آن باشد ارتحال وی طبیعی بوده و یا اینکه او را به قتل رسانده‌اند. (الحسنی، سلیم، ۱۳۷۸، ۷۳)

۳. مفهوم استقلال در اندیشه سیاسی آخوند خراسانی

پس از بررسی سیره علمی آخوند خراسانی در خصوص موضوع استقلال در جریان نهضت مشروطه و وقایع پس از آن، کنکاش در مکتوبات ایشان برای تحلیل نظری موضوع استقلال و طراحی یک نظام واره اندیشه‌ای به منظور الگوگیری از اندیشه‌ای او و نسبت آن با تحولات امروز جامعه ما ضرورت دارد. از خلال مکتوبات و رسائل ایشان مفهوم استقلال دارای ویژگی‌ها و مولفه‌هایی است که عبارتند از:

۱.۳ حفظ استقلال از بدیهیات عقلی است

در تاریخ ۵ ذیحجه ۱۳۲۴ ق در خصوص حمایت از تاسیس مجلس شورای ملی و محکوم نمودن کشتار خونین ایرانیان مشروطه خواه مقیم کربلا استفتائی از مرحوم آخوند خراسانی می‌شود. علمای شیعه از جمله آخوند خراسانی نیز با صدور اعلامیه‌هایی آن کشتار وحشیانه را محکوم کردند. (الرهیمی، ۱۳۹۱: ۱۲۰-۱۲۱) ایشان در جواب استفتاء با اشاره مستقیم به کلمه «استقلال دولت» ضرورت حفظ آن که منجر به «حفظ بیضه اسلام» می‌شود را از بدیهات می‌داند:

... ظاهراً این معنی از بدیهیات باشد که در این جزو از زمان با این کمال استیلائی اعادی از هر طرف قوام و استقلال دولت علیه اسلامیه دامت شوکتها که موقوف علیه حفظ بیضه اسلام و ثغور مسلمین بوده و بدین واسطه از اهم مطالب است به چنین ترتیب صحیح متوقف باشد و گمان نمی‌رود احدی از کارگزاران امور دولتی هم بعد از اغماض از اغراض و مصالح شخصیه خود، در این باب تأملی داشته باشند... (روزنامه انجمن تبریز، ۱۳۲۴: ۲)

۲.۳ حفظ استقلال تکلیف عامه مردم است

ایشان در اعلامیه ای در پاسخ به مشروطه خواهان در خصوص آموزش نظامی و تاسیس مکاتب به طرز جدید و تشکیل بانک ملی، «حفظ بیضه اسلام» و پاسداری از حدود را تکلیف عامه مردم دانسته و لزوم آموزش نظامی برای جوانان را واجب کفائی می‌داند:

... البته معلوم است که حفظ بیضه اسلام و پاسبانی ممالک اسلامیه تکلیف عامه مردم است و بر هر فردی از افراد مسلمین واجب است که به حسب قوه و استعداد خود در مقام تحصیل مقدمات آن برآید و در اقدام به لوازم آن کوتاهی نکند؛ و چون که اعظم مقدمات آن، تعلیم و تعلم آداب حربیه است که به مقتضای هر زمانی معمول می‌باشد پس بر عموم جوانان مسلمین و ابناء ملت اسلامیه واجب الکفایه است که در مشق نظامی و تعلم قواعد حربیه جدید که معمول این زمان است هیچ گونه مسامحه و مساهله ننمایند و کمال اقدام و اهتمام در این باب داشته باشند... (افشار، ۱۳۶۸: ۷۱)

۳.۳ حفظ استقلال از اهم واجبات است

آخوند خراسانی در نامه مشترکی همراه با حاج میرزا حسین خلیلی، ملا محمد کاظم خراسانی، شیخ عبدالله مازندرانی به محمد علی شاه در تأثیرپذیری از خائنین به ملت و مملکت و کوتاهی هشدار می‌دهد و ضمن توجه به حفظ دین مبین از عبارت «استقلال دولت اثنا عشریه» استفاده می‌کند و حفظ آن را از اهم واجبات می‌داند: «...عدم تخطی از قوانین مشروطیت، متوقف و التزام آن بر قاطبه مسلمین خصوص شخص اقدس علی ای حال، بدیهی است حفظ دین مبین و استقلال دولت اثنا عشریه شید الله تعالی ارکانهما شاهانه از اهم واجبات است...» (رجبی دوانی، ۱۳۹۵: ۴۳۵)

۴.۳ حفظ استقلال مایه ثروت و مکنت و رهایی از فقر و ذلت ملت است

ایشان در ۲۸ ذی‌عده ۱۳۲۵ ق در تلگرافی به منظور ارشاد نمایندگان مجلس شورای ملی به انجام وظایف دینی و ملی توصیه می‌کند و به جای واژه استقلال از واژه استغنا از اجانب استفاده می‌کند و آن را عامل ثروت و رهایی از فقر و ذلت می‌داند:

... مقدمات استغناء از اجانب که مایه ثروت و مکنت و تخلص از فقر و ذلت و به مزید معونه و همدستی متمکین از ابناء وطن و اطمینان آن‌ها به عدم تلف و عنوان اموال موقوف است به افکار ثاقبه و تدابیر حکیمانه تدریجاً مهیا و صرف جهد و بذل مهجه خواهند فرمود ان شاء الله تعالی (کفایی، ۱۳۵۹، ۱۹۳)

۵.۳ راه‌های تحقق استقلال در اندیشه آخوند خراسانی

آخوند خراسانی با توجه به شرایط حاکم بر جامعه خصوصاً گشایش‌های فکری و عملی ایجاد شده در اثر نهضت مشروطه موضوع استقلال را در قالب نهادگرایی معنا می‌کند و تلاش می‌کند در رسائل خود بر لوازم تحقق آن و چارچوب‌مند کردن آن مبادرت ورزد. ایشان حتی در مواجهه با بحرآن‌های ایجاد شده در این دوران در خصوص از بین رفتن استقلال اقتصادی و حتی سیاسی این دوران نسخه نهادگرایی را تجویز می‌کند. در اندیشه ایشان لوازم تحقق استقلال به شرح زیر می‌باشد:

۱.۵.۳ اجرای قوانین مشروطه حافظ استقلال سلطنت

ایشان در نامه‌ای به محمدعلی شاه قاجار به اظهار خشنودی از وعده او در تقویت و حمایت از مشروطیت می‌پردازد و اجرای قوانین مشروطیت را موجب کمال قوت و شوکت دین و دولت و حافظ استقلال سلطنت و کلید سعادت و سرمایه می‌داند:

... زیارت دستخط مبارک تلگرافی مشرف، و بشارت تکمیل عزم راسخ و عنایت مجدانه ملوکانه در قیام وظایف دین پروری و مملکت داری و اجرای قوانین قویم مشروطیت که موجب کمال قوت و شوکت دین و دولت و حافظ استقلال سلطنت و مفتاح سعادت و سرمایه ترقیات است بر مراتب تشکر و دعاگویی و امتنان و امیدواری افزود امید که ان شاء الله تعالی همواره ظل عطوفت و دین پروری مستدام و به تأییدات خاصه حضرت ولی عصر ارواحنا فداه عزیمت راسطه همایونی پیوسته از تزلزل مصون و قلب مبارک که بین اصیعی الرحمن است از عموم دسائس و از نفوذ انفاس خالتین که مساعدت با اجانب و تفریق کلمه دولت و ملت و اغتشاش مملکت را همت گماشته اند محفوظ باد. (روزنامه مجلس، ۱۳۲۶: ۴)

۲.۵.۳ مجلس و قانون گذاری زمینه ساز قطع ایادی خارجی

ایشان در اعلامیه‌ای مشترک همراه با حاج میرزا حسین خلیلی و شیخ عبدالله مازندرانی در خصوص ضرورت تشکیل مجلس یکی از کارویژه‌های مجلس را قطع ایادی خارجی می‌داند. این امر در نتیجه قانون گذاری در مجلس حاصل می‌شود که نتیجه آن تقویت دین و دولت و زمینه‌ای برای اجرا احکام اسلامی و عدم تعدی به حدود الهی و رفع ظلم می‌باشد:

... بحمد الله مجلس متکفل به انتظام امور مسلمین و اعلاء کلمه حق اسلامیه و قطع ایادی خارجه و موجب تقویت دین و دولت و اجراء احکام شرعیه حدود و امر به معروف و نهی از منکر و عدم تعدی از حدود الهیه و رفع ظلم که سالها آرزو و تمنی داشتیم و به حصول این تمنا و موهبت غیبیه شاکر و مسروریم... (رجبی، ۱۳۹۵: ۱۰۸)

ایشان همچنین در اعلامیه‌ای در خصوص درخواست ترک آشوب و ناامنی در آذربایجان و تأیید مجلس شورای ملی مجلس را نماد «حفظ بیضه اسلام» دانسته و می‌نویسند:

...مجلسی که تأسیس آن برای رفع ظلم و إغاثه مظلوم و اعانت ملهوف و امر به معروف و نهی از منکر و تقویت ملت و دولت و ترفیه حال رعیت و حفظ بیضه اسلام

جان باختگی در راه استقلال اقتصادی؛ ... (نیره دلیر و حمزه نجاتی آرانی) ۴۳۵

است قطعاً عقلاً و شرعاً و عرفاً راجع بلکه واجب است و مخالف و معاند او مخالف
شرع انور و مجادل با صاحب شریعت است... (روزنامه مظفری، ۱۳۲۵، ۸)

۳.۵.۳ همبستگی و اتحاد داخلی زمینه ساز استقلال

آخوند خراسانی در خصوص لزوم رفع اختلافات و تحکیم همبستگی ملی به عشایر توصیه
نامه‌ای دارند و آن را مقدمه دفاع از کشور در برابر اجانب و زمینه ساز آزادی آن از سیطره
دشمنان می‌داند:

...بر شما رؤسای عشایر و ایلات و پاسبانان حدود که به منزله روح مملکت و قوه
قهریه دولت بشمارید شرعاً و عقلاً لازم است که اختلاف فی مابین را به اتفاق کلمه
جامعه اسلامی مبدل کنید و دست به دست یکدیگر داده در مقدمات دفاع با اجانب از
ارض اقدس اسلام بکوشید... و رقبه مملکت و ملت و دولت اسلام از تحت رقیت
اعدای دین مستخلص شود... (روزنامه انجمن تبریز، ۱۳۲۶، ۳)

۴.۵.۳ ضرورت ایجاد ساختار برای دفاع از استقلال

ایشان در جواب نامه شماری از علما در خصوص اینکه لازمه استقلال اقتصادی نیازمند
معونه مالی و جمع آوری پول‌های مردمی در مکانی به عنوان بانک است و هم چنین در
خصوص لزوم تقویت بنیه دفاعی با تاسیس مدارس نظامی آن‌ها را از لوازم حفظ بیضه
اسلام دانسته می‌نویسند:

جواز و رجحان امور مزبوره بر نهج مذکور و تحفظ از ربه محرم و مراقبت در حفظ
عقاید و اعمال محل شک و شبهه نیست بلکه نظر به توقف حفظ بیضه اسلام و سد
ابواب مداخله اجانب بر آن از اهم تکالیف لازمه بر نوع مسلمین است... (روزنامه
انجمن مقدس ملی اصفهان، ۱۳۲۶: ۶)

۵.۵.۳ تشکیل دولت قانونی جمهوری ضامن استقلال

آخوند خراسانی نامه به انجمن ایالتی تبریز می‌نویسند و ضمن تایید آنها و توصیه بر
ضرورت اتحاد تشکیل دولت قانونی جمهوری ضامن استقلال می‌دانند.

... الا اگر خدای نخواست هر ناحیه علم استقلالی افراشته شود نتیجه اش استیلاء اجانب
است و با اتحاد و همدستی بعون الله تعالی و حسن تأییده حفظ استقلال ممالکت

اسلامیه و حتی تشکیل دولت صحیه قانونیه جمهوریّه هم با تنبه و تمدن و عقلاء ملت و همدستی و اتحاد عموم ملت غیور و شاید تقدیرات الهی عزّ اسمّه هم به همین نقطه علیا که غایه القصوی مقاصد ملیّه است متحرک و علی ای حال هر نعمتی که متصور شود طریق حصولش فقط اتحاد و عدم تفرق است... (مستشارالدوله، صادق، ۱۳۶۱، ۲۳۸)

آخوند در عین حال که به استقلال ایران اهمیت بسیاری می‌داد؛ مخالف برداشتن پرچم استقلال نواحی و قومتهای مختلف است و این کار را به نفع بیگانگان تلقی می‌کرد. آخوند خراسانی به مسئله وحدت ملی توجه بسیار داشت و هر نعمتی را حاصل آن می‌دانست.

۴. نتیجه‌گیری

مفهوم «استقلال» در کانون منازعات فکری دوره مشروطه قرار داشت و علمای آن دوران، با اتکا به مبانی فقه شیعه، تعاریف و راهکارهای متفاوتی برای تحقق آن ارائه می‌دادند. جریان اصلی مشروطه‌خواهی، به رهبری علمای بزرگی چون آخوند ملا محمدکاظم خراسانی مشروطیت را نه تنها مغایر با شرع، بلکه تنها نظام سیاسی قادر به حفظ استقلال، عزت و تمامیت ارضی ایران در برابر هجوم استعمار و استبداد می‌دانستند. از منظر آخوند خراسانی و یارانش، نهادهای نوپای مشروطه اعم از قانون اساسی، مجلس شورای ملی، انجمن‌های ایالتی و ولایتی ابزارهای حقوقی و اجرایی ضروری برای نفی سلطه خارجی (نفی سبیل) و صیانت از «بیضة الاسلام» یا کیان ایران اسلامی بودند. به عبارت دیگر، مشروطه را تجلی عینی قاعده فقهی «نفی سبیل» در عصر جدید برای دفاع از تمامیت سرزمینی جهان اسلام می‌دانستند. این اندیشه‌های نظری، در بستر خشن رویدادهای تاریخی به عمل درآمد. هنگامی که محمدعلی شاه با پشتیبانی روسیه تزاری به مجلس حمله کرد و کشور وارد دوره «استبداد صغیر» شد، جنبش مقاومت مردمی متصل به شبکه مرجعیت خراسانی عمل شکل گرفت. این مجاهدان، برای بازگرداندن مشروطه و دفاع از استقلال ایران می‌جنگیدند و خود را مجری فکر مرجعیت مشروطه‌خواه نجف می‌دانستند. فتح نهایی تهران توسط این نیروها، نقطه اوج عینیت یافتن اندیشه‌های استقلال‌طلبانه آخوند خراسانی در عرصه عمل بود.

اوج آزمون فقه سیاسی خراسانی در موضوع استقلال با صدور اولتیماتوم ۱۲۹۰ ش/ ۱۹۱۱ میلادی روسیه تزاری به ایران فرا رسید. آخوند خراسانی در این مرحله، با ارسال

نامه‌ها و تلگراف‌های متعدد و حتی صدور فتوای جهاد، به صراحت دولت ایران را به رد اولتیماتوم و دفاع از استقلال کشور فراخواند و با عزم ورود به میدان جهاد با روس جان خود را در این راه تقدیم استقلال ایران کرد. لذا او را می‌توان شهید استقلال خواهی نامید. استقلال در نظام اندیشه ای آخوند خراسانی در چهارچوب گفتمان دینی معنا می‌یابد. با توجه به زیست وی در عصر رویارویی مستقیم سنت و مدرنیته دستگاه معرفت ذهنی او متأثر از این دو اپیستمه اصلی بوده است. هر چند تلاش دارد به عنوان یک نوگرای دینی تفسیرهای جدیدی از دین و دستگاه مفهومی آن ارائه دهد. در زمینه مسئله و مفهوم استقلال که چالش بزرگ عصر قاجاری با دنیای بیرون از خود است؛ وی با بهره‌گیری از مولفه‌های اصلی اندیشه دینی در خصوص استقلال بویژه موضوع «حفظ بیضه اسلام» با نگاهی جامع‌تر از سایر فقها به ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی استقلال نیز توجه می‌کند. آخوند خراسانی بر ضرورت نهادسازی، قانون‌گذاری و مشارکت مردم از طریق مجلس شورای ملی تأکید داشت. ایشان ضمن اشاره به موضوع استقلال در رسائل خود این مسئله را از اهم واجبات، از بدیهات عقلی، از تکالیف عامه مردم و تحقق آن را مایه ثروت و رهایی از فقر می‌داند. او لوازم تحقق استقلال را ضرورت قانون‌گذاری، اجرای صحیح قانون، لزوم همبستگی و اتحاد، آموزش و ایجاد ساختارها از جمله بانک و مدارس نظامی و تشکیل نظام جمهوری می‌داند. وی استقلال را در چارچوب نظام مشروطه و با محدود کردن قدرت شاه و مقابله با دخالت‌های روسیه و انگلیس دنبال می‌کرد. این تفاوت‌های رویکردی ایشان نسبت به سایر علما متأثر از شرایط تاریخی است که او در آن زیست کرده است. مجموعه کنش و رفتار آخوند خراسانی مؤید اعتقادات و آراء وی در زمینه استقلال است به نوعی که سیره و نظر وی کاملاً هماهنگ بوده؛ تا بدانجا که وی برای کسب استقلال اقتصادی ایران و آرمان مشروطه جان بر سر این راه می‌نهد.

کتاب‌نامه

- افشار، ایرج (۱۳۶۸). قباله تاریخ، تهران: طلایه.
- انصاری، مرتضی (۱۳۷۵) المکاسب، ج ۳، تبریز، چاپ سنگی
- الحسنی، سلیم (۱۳۸۷) نقش علمای شیعه در رویارویی با استعمار، ترجمه محمد باهر، صفاءالدین تبرائیان، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

۴۳۸ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷) ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گلمحمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نی

بهشتی سرشت، محسن (۱۳۸۰) علما و اولتیماتوم روس (۱۳۲۹ ق)، پژوهشنامه متین، دوره ۳، شماره ۱۳ اسفند

حاتمی، حسین، آقاجری، سید هاشم (۱۳۹۳) «کاوشی تاریخی در مفهوم و تطور معنایی بیضه اسلام» فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۲۱

حائری، عبدالهادی (۱۳۶۰) تشیع و مشروطیت در ایران. تهران: امیرکبیر

حلی، علامه (۱۴۱۴ ق) تذکرة الفقهاء جلد ۱، قم: مؤسسه آل البيت (ع).

حلی، محقق (۱۴۰۸ ق) شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ج ۱، قم: استقلال،

خمینی، روح الله (۱۴۲۱ ق) کتاب البیع، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ق.س)

رجبی دوانی، محمد حسن (۱۳۹۵). مکتوبات و بیانات سیاسی و اجتماعی علمای شیعه دوره قاجار، ج ۱-۴، تهران: نی

روزنامه انجمن تبریز. (۱۳۲۴ق). س ۱، ش ۳۵، ۱۱ ذیحجه.

روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان. (۱۳۲۶ق). س ۲، ش ۸، شنبه ۵ محرم.

روزنامه حبل المتین. (۱۳۳۷ق). س ۱۶، ش ۳۳، ۲۲ صفر.

روزنامه حبل المتین. (۱۳۲۶ق). س ۱۶، ش ۹، ۱۷ شعبان.

روزنامه مجلس. (۱۳۲۵ق). شماره ۱۸۲.

روزنامه مجلس. (۱۳۲۶ق). س ۲، ش ۵۲، چهارشنبه ۱۶ محرم.

روزنامه مظفری. (۱۳۲۵ق). س ۶، ش ۲۱، ۱۴ جمادی الثانی.

الرهیمی، ع. (۱۳۹۱). تاریخ جنبش اسلامی در عراق ۱۹۰۰ - ۱۹۲۴. ترجمه جعفر دلشاد. قم: بوستان کتاب.

سلطانی، م. ع. (۱۳۸۶). اسناد نهضت مشروطه در کرمانشاهان. موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

شریف کاشانی، م. م. (۱۳۶۲). واقعات اتفاقیه در روزگار. نشر تاریخ ایران.

شیخ مفید. (۱۴۱۳ق). المقنعة. کنگره جهانی شیخ مفید.

صفی پور، ع. ر. ب. ع. ک. [بی تا]. منتهی الارب فی لغة العرب، ج ۱. تهران: کتابخانه سنایی.

صورت مذاکرات مجلس شورای ملی. (۱۳۲۹ق). دوره دوم، ۱۱ ذیقعدة، جلسه ۲۷۰.

طوسی. (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الإمامیه، ج ۲. تهران: انتشارات المكتبة المرتضوية.

عاملی جبعی، ز. ب. ع. (شهید ثانی). (۱۳۹۹). الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية. دارالتفسیر.

علیدوست، ا. (۱۳۸۳). قاعده نفی سیل. مجله مقالات و بررسیها، شماره ۷.

جان باختگی در راه استقلال اقتصادی؛ ... (نیره دلیر و حمزه نجاتی آرانی) ۴۳۹

- فتحی، ن. (۱۳۹۰). اولتیماتوم روسیه و پایان مشروطه اول. تهران: نشر علم.
- قمی، م. ا. (۱۳۷۱). جامع الشتات، به کوشش مرتضی رضوی، ج ۱. تهران: کیهان.
- قوچانی، آفانجفی. (۱۳۷۸). حیات الاسلام فی احوال آیه الملک العالم، به کوشش ر. ع. شاکری. تهران: هفت.
- کدیور، م. (۱۳۸۶). جایگاه دین و حقوق مردم در حکومت مشروطه از دیدگاه آخوند خراسانی. نشریه آیین شهرپور، شماره ۸.
- کدیور، م. (۱۳۸۷). سیاست نامه خراسانی، تهران: کویر
- کرمانی، ن. (۱۳۸۷). تاریخ بیداری ایرانیان، تهران: امیر کبیر
- کسروی، ا. (۱۳۵۶). تاریخ مشروطه ایران. تهران: امیرکبیر
- کسروی، ا. (۱۳۷۱). تاریخ هیجده ساله آذربایجان، بخش اول، تهران: امیرکبیر
- کفایی، ع. (۱۳۹۵). مرگی در نور تهران: زوار
- مختاری اصفهانی، ر. (۱۳۷۸). زندگانی آخوند ملا محمدکاظم خراسانی. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی
- مستشارالدوله، ص. (۱۳۶۱). خاطرات و اسناد مستشارالدوله صادق، نشر فردوسی
- مدرس، س. ح. (۱۳۶۹). خاطرات مدرس. به کوشش علی مدرسی. تهران: هفته
- ملائتی توانی، ع. (۱۴۰۴). انقلاب مشروطه جنبش آزادی خواهی ایران، تهران: ثالث
- ملک زاده، م. (۱۳۷۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران: علمی
- موسوی بجنوردی، س. م. (۱۳۸۷). قواعد فقهیه، ج ۱، تهران: مجد.

Encyclopedia of Political Science. (2011). Independence. Sage Publications.

Donnelly, J. (2017). Sovereignty and Independence. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/sovereignty/>

Jackson, R. (2013). Independence. In Max Planck Encyclopedia of Public International Law.

Johnson, M. (2012). Concepts of Sovereignty and Independence. Oxford University Press.

Keohane, R. , & Nye, J. (2001). Power and Interdependence. Longman.

Koselleck, R. (2004). Futures Past: On the Semantics of Historical Time.

Krasner, S. (1999). Sovereignty: Organized Hypocrisy. Princeton University Press.

Smith, J. , & Brown, A. (2014). Independence. In Encyclopedia of International Relations (pp. 101-104). Wiley-Blackwell.

Wallerstein, I. (2004). World-Systems Analysis: An Introduction. Duke University Press.

Waltz, K. (1979). Theory of International Politics. Addison-Wesley.